

УДК 159.9-055.5-051-053.2-056.3+316.6

DOI:

Хворова Ганна Михайлівна

кандидат педагогічних наук, доцент, докторант,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-5848-0041

akhvorova@ukr.net

СИСТЕМА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ФОРМУВАННЯ КОМПЕТЕНТНОГО БАТЬКІВСТВА ЩОДО ДІТЕЙ З АУТИЗМОМ

Наведено теоретичне обґрунтування й опис практик та алгоритмів функціонування окремих елементів та всієї системи соціально-психологічних технологій формування батьківської компетентності щодо дітей з аутизмом у цілому. За результатами попереднього теоретичного аналізу здійснено моделювання системи соціально-психологічних технологій формування батьківської компетентності щодо дітей з аутизмом. Кожна з технологій, що входить до системи, має певні особливості щодо тривалості використання, його цілей та організаційно-психологічних умов застосування. Усі разом вони мають позитивно вплинути на психологічну якість життя батьків. Система містить такі технології, як нарративне консультування батьків; експрес-тренінг компетентного батьківства щодо виховання дітей з аутизмом; соціально-психологічний тренінг компетентної взаємодії фахівців освітньої системи з батьками; пролонгована тренінгова програма компетентного батьківства щодо виховання дітей з аутизмом, психоедукацією за методикою незавершених ситуацій (МНС); психологічне консультування батьків дітей з аутизмом; історичний метод і метод сторітелінгу. Система соціально-психологічних технологій формування батьківської компетентності щодо виховання дітей з аутизмом дає змогу забезпечити формування компетентності батьків, які мають різні рівні батьківської компетентності, протягом тривалого періоду. Важливими умовами ефективного функціонування системи є компетентна взаємодія фахівців, які надають психолого-педагогічну допомогу дітям-аутистам, з батьками і доступність для батьків фахівців, які виконують щодо них функцію експерта/модератора з компетентного батьківства. Фундаментальні дослідження батьківських практик взаємодії з дітьми-аутистами, виявлення зв'язків між дитячими і батьківськими характеристиками та батьківськими характеристиками і рівнем батьківської компетентності допоможуть побудувати науково обґрунтовану систему сприяння компетентному батьківству щодо дітей з аутизмом, підвищити рівень та якість взаємодії між батьками та спеціалістами освітніх та реабілітаційних закладів, які працюють з такими дітьми, сприятимуть наданню програмам підтримки компетентності батьків дітей з аутизмом статусу муніципальних програм підтримки батьків дітей з інвалідністю, впровадженню програм підтримки батьків у загальні протоколи втручання, догляду та допомоги при аутизмі.

Ключові слова: аутизм; соціальні послуги в громаді; батьківська інтрузивність; навчання батьків; батьківські тренінги; інтервенції у взаємодії з батьками; взаємодія батьків та фахівців.

Hanna M. Khvorova

Ph.D. in Psychology, Associate Professor, Doctoral Student,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-5848-0041
akhvorova@ukr.net

SYSTEM OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL TECHNOLOGIES FOR THE FORMATION OF COMPETENT PARENTING TO CHILDREN WITH AUTISM

It is given the theoretical substantiation and description of practices and algorithms for the functioning of separate elements and the whole system of socio-psychological technologies to form parental competence for children with autism. Based on the results of the previous theoretical analysis, it is made modeling for the system of socio-psychological technologies to form parental competence regards children with autism. Each of the technologies included in the system has certain features due to the duration of use, its purposes, and organization-psychological conditions of use. Together, they should have a positive impact on the psychological quality of life of parents. The system contains technologies such as parental narrative counseling; express training course for competent parenting on the upbringing of children with autism; socio-psychological training of competent interaction between specialists of educational system and parents; a prolonged training program for competent parenting on the upbringing of children with autism, with psychoeducation by the Method of Incomplete Situations; psychological counseling for parents of children with autism; the historical method and the storytelling method. The system of socio-psychological technologies for the formation of parental competence in the upbringing of children with autism allows forming the competence of parents of children and adolescents with autism, who are at different levels of parental competence, over a long period. Important conditions for the effective functioning of the system are the competent interaction between the specialists, who provide psychological-pedagogical assistance to children with autism, and parents, and the accessibility of such professionals who perform the role of expert/moderator for competent parenting to parents. Fundamental researches on parenting practices of interaction with children with autism, identifying links between the child and parent characteristics, and the parent characteristics and levels of parental competence will help to build a science-based system to promote competent parenting for children with autism, to increase the level and quality of interaction between parents and specialists of educational and rehabilitation institutions who work with such children. This will also promote the programs of support of parental competence for children with autism to the level of municipal support programs for parents of children with disabilities, and to promote the implementation of support programs for parents in general protocols for autism intervention, care, and assistance.

Keywords: autism spectrum disorder (ASD); social services in the community; parental intrusiveness; parental education; training for parents; parent-mediated interventions; interaction between parents and professionals.

Постановка проблеми. Аутизм – особливий тип функціонування нервової системи, який призводить до дефіциту соціальних функцій (що первинно не обумовлено зниженням інтелекту), неоднорідно впливає на численні системи організму – пізнавальну, комунікативно-мовленнєву, сенсорну, базальні системи (їжа, сон тощо) – та вимагає значних і високоспеціалізованих послуг із надання допомоги в усіх сферах життєдіяльності.

Дослідники з університету Вісконсін-Медісон та Пенсильванського державного університету з'ясували, що батьки дітей, підлітків та дорослих осіб з аутизмом мають хронічно виражений фізіологічний (гормональний) профіль стресу (Smith, Greenberg, Seltzer, & Hong, 2009; Seltzer et al., 2010). Під час дослідження було зіставлено рівні щоденного стресу і втоми батьків осіб з аутизмом з аналогічними показниками людей їхнього віку. Результатом дослідження стали висновки та рекомендації щодо необхідності втручання, що зменшують проблеми, пов'язані з поведінкою, і можуть покращити здоров'я та якість життя

як дитини, так і батьків; створення програм перепочинку для батьків і гнучкої політики з боку роботодавців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вибір соціально-психологічних технологій формування батьківської компетентності щодо виховання дітей з аутизмом зумовлено потребами та специфікою таких батьків як суб'єктів психологічного супроводу, підтримки та втручання. Bazуючись на сучасних поглядах на проблематику (Романчук, 2008; Siller, & Sigman, 2002; Stadnick, Drahota, & Brookman-Fraze, 2013; Stadnick, Stahmer, & Brookman-Fraze, 2015; Wood, 2006), ми запропонували таку систему соціально-психологічних технологій формування батьківської компетентності щодо виховання дітей з аутизмом: нарративне консультування батьків (аналізуються власні нарративи людини: як людина трактує події життя, як описує ситуації, як говорить про себе і про дитину); експрес-тренінг компетентного батьківства щодо виховання дітей з аутизмом; соціально-психологічний тренінг компетентної взаємодії фахівців освітньої системи з батьками; пролонгована тренінгова програма компетентного батьківства щодо виховання дітей з аутизмом, психоедукацією за методикою незавершених ситуацій; психологічне консультування (вся низка «традиційних» психологічних і психотерапевтичних методів впливу на тривожність, депресивність та агедонію батьків, що мають дітей з аутизмом); технологія використання історичного методу та методу сторітелінгу (передбачає аналіз історій інших людей (батьків дітей з аутизмом, людей з аутизмом тощо).

Метою статті є теоретичне обґрунтування й опис практик та алгоритмів функціонування окремих елементів та всієї системи соціально-психологічних технологій формування батьківської компетентності щодо дітей з аутизмом у цілому.

Виклад основного матеріалу дослідження. За результатами попереднього теоретичного аналізу здійснено моделювання системи соціально-психологічних технологій формування батьківської компетентності щодо дітей з аутизмом. Вибір соціально-психологічних технологій зумовлений потребами та особливостями батьків, що мають дітей-аутистів, як суб'єктів психологічного супроводу, підтримки та втручання. Кожна з технологій, що входить до системи соціально-психологічних технологій формування батьківської компетентності щодо дітей з аутизмом (рис.), має певні особливості щодо тривалості її використання, цілей та організаційно-психологічних умов застосування. Усі разом вони мають позитивно вплинути на психологічну якість життя батьків.

1. Наративне консультування батьків

Наративний підхід до ідентичності, дослідження так званої «нарративної ідентичності», а також використання нарративного аналізу та методу нарративного інтерв'ю останнім часом набувають усе більшої популярності в соціальній психології. Загалом нарративний підхід являє собою міждисциплінарну галузь знання, яка спочатку розвивалася у сфері лінгвістики, філософії, соціології та історіографії і відносно недавно поширила діапазон свого використання на психологічні теоретичні та емпіричні дослідження. Зокрема, наратив розглядають як важливий конструкт, який дає людині змогу структурувати своє розуміння себе і свій життєвий досвід (А. De Fina), а також у контексті побудови людиною своїх взаємин з іншими (І. Брокмайер, Р. Гарре). У психології нарративний підхід зосередив наразі увагу на автобіографічних Я-нарративах, тобто історіях, розказаних від першої особи, що оповідають про перипетії її власного життя.

Під час нарративного консультування експерт/модератор з компетентного батьківства щодо дітей з аутизмом

– аналізує батьківський наратив, історію, яку родитель розказує про дитину, своє батьківство, себе самого, своїх батьків, другого родителя, про свої проблеми;

– аналізує запитання, які задає родитель; аналізує, що саме він бажав би змінювати, а з чим готовий змиритися; яких ресурсів потребує, як планує їх використати; аналізує рівень батьківської компетентності; знаходить у цьому нарративі суперечності, ознаки «синдрому набутої безпорадності», травм та опору змінам, міфи, страхи тощо; звертає на них увагу

родителя, якщо має підстави вважати, що родитель здатен використати цю інформацію для підвищення рівня своєї батьківської компетентності;

– у випадку очевидної необхідності дає родителю рекомендації щодо звернення до психотерапевта; знаходить сильні сторони батьків і дитини, на які вони можуть спиратися у своєму подальшому розвитку, можливі джерела ресурсів, звертає на них увагу родителя;

– дає батькам рекомендації соціального та педагогічного характеру щодо розвитку дитини, набуття нею навичок самообслуговування, академічних та комунікативних навичок тощо, вибору освітнього закладу, занять спортом для дитини та ін.

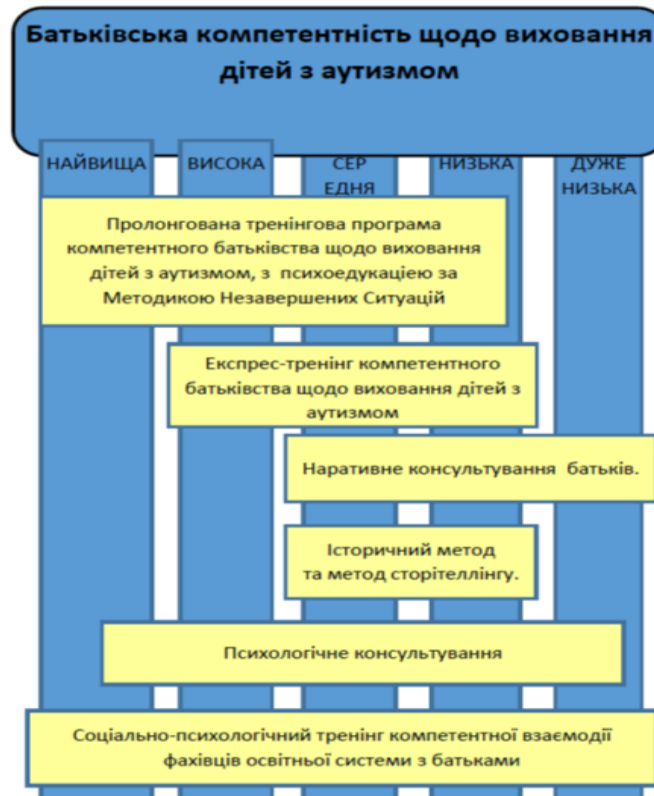

Рис. Система соціально-психологічних технологій формування батьківської компетентності щодо виховання дітей з аутизмом відповідно до рівня батьківської компетентності, актуального для родителя

Практичний кейс з наративного консультування та супервізії батьків.

Альбіна (30 років) та Ігор (5 років). Родина повна, досить добре матеріально забезпечена. Ігор має також старшу сестру 7 років, яка закінчила перший клас. Альбіна працює дизайнером на фрилансі. Родина інтелігентна, у домі багато книжок, зокрема альбомів з мистецтва, які містять репродукції картин з найвидатніших музеїв світу.

Мешкає родина в місті-супутнику Києва. Місто невелике, має міцні соціальні зв'язки. Бабуся працює в місцевій системі освіти. Ігор відвідує дитячий садок, куди раніше ходили його двоюрідні брати; у садку його добре знають, начебто підтримують.

Ігор дуже активний, рухливий, має високу мовленнєву активність, говорить голосно. У хлопчика мовлення, характерне для дитини з аутизмом: багато ехолалій, стереотипів, нав'язливих питань. Спостерігаються страхи (наприклад, забороняє вмикати вентилятор), протестна поведінка, рухові стереотипії. Особливі інтереси – художники та їхні картини. З ними пов'язані й аутостимуляції (під час консультування Ігор декілька разів викрикував «Ван-Гог!»). Інші інтереси відповідають віку хлопчика (наприклад, він любить мультфільми про смішариків та фіксиків).

Із сестрою стосунки хороші, Ігор її слухається, вона любить його навчати та виховувати. Хлопчику подобається спостерігати, як вона робить уроки.

Альбіна цілий рік оформлювала для Ігоря інклюзивну дошкільну освіту, бо вважала, що дитині в садку потрібна допомога тьютора. Тепер усі документи є, але адміністрація закладу не вважає доцільним відкрити інклюзивну групу та дозволяти присутність тьютора, заспокоюючи маму, що все і так гаразд.

Ігор відвідує спортивні заняття з бодинаміки, які сприяють його фізичному розвитку та дисциплінують. Намагається виконувати все, що каже тренер; під час занять стереотипії та проблемна поведінка мінімальні.

Проблеми та запитання, які озвучила Альбіна:

Чи треба нам шукати логопеда, який би цілеспрямовано займався розвитком мовлення?

Відповідь та рекомендації супервізора:

Для розвитку комунікативного мовлення дитини з аутизмом треба передусім створити відповідні умови та мотивацію. Тому в наступному навчальному році доцільно:

– знайти для Ігоря кваліфікованого тьютора, краще – з педагогічною освітою, який перебував би з ним у садку під час занять, поступово вимагаючи від нього виконання всіх завдань, відповідей на вербальні запитання тощо (а не тільки щоб хлопчик сидів на місці і не заважав іншим). Ввести систему заохочень (з візуалізацією жетонів на спеціальній дошці): жетони даються за правильні відповіді та виконання завдань, забираються за порушення дисципліни. Наприкінці дня жетони «обмінюються» на гру на планшеті та/або розглядання альбома з картинами. Тьютор працює також над навичками самообслуговування в садку відповідно до вікової норми;

– придбати набір зошитів із завданнями для дошкільнят, виконувати їх удома з тими самими правилами щодо заохочень. Можна робити це одночасно із сестрою, яка виконує уроки. Пропозицію купляти зошити з героями улюблених мультфільмів (для додаткового заохочення) розглянули та відхилили, оскільки дитина відволікається від завдань та починає стереотипно повторювати фрази з мультиків і ставити стереотипні запитання, замість того щоб виконувати завдання;

– давати обом дітям спільні доручення в побуті (мити посуд, прибирати тощо);

– впровадити поняття «колективної відповідальності»: обоє дітей ідуть з батьками відпочивати і розважатися, якщо обоє продемонстрували успіхи та гарну поведінку. Це буде стимулювати сестру більше допомагати брату та звертати увагу на його труднощі;

– спробувати почати відвідувати курси підготовки до школи (можливо, разом із тьютором), при цьому використовувати ту саму систему заохочень;

– обрати за місцем проживання спортивну секцію з того виду спорту, до якого дитина виявляє більший інтерес (бажано займатися з дітьми, молодшими за віком), використовувати ту саму систему заохочень.

2. Експрес-тренінг компетентного батьківства щодо виховання дітей з аутизмом

Тренінг адресовано батькам дітей та підлітків з аутизмом, проводиться в групі чисельністю 5-10 осіб, тривалість – 6 годин з перервою. Мета тренінгу: ознайомити батьків, що мають дітей-аутистів, з поняттям компетентного батьківства, його змістом та рівнями, здійснити психоедукацію з ключових питань батьківського виховання дітей та підлітків з аутизмом (поточних і на перспективу), сформувати в батьків уявлення про можливість та способи підвищення рівня власної батьківської компетентності, актуалізувати знання батьків щодо методик педагогічної допомоги при аутизмі, активізувати батьків щодо вирішення проблем розвитку та поведінки дітей, підсилити їхню впевненість у власних силах.

Інформаційне наповнення тренінгу:

– загальне поняття батьківської компетентності, її сутність, складники, способи та можливості підвищення її рівня, значення рівня батьківської компетентності для якості життя родителя;

- рівень батьківської компетентності: можливості та обмеження родителя на кожному рівні; проблема знаходження ресурсів;
- родитель і спеціаліст: цілі та правила взаємин;
- основні методи і шляхи психолого-педагогічної допомоги дітям з аутизмом на кожному віковому етапі, можливості та обмеження кожного підходу: АВА, DIR/Floortime, сенсорно-інтеграційна терапія, нейропсихологічна корекція, кінезотерапія, АФК, спорт, інклюзивне навчання;
- важливість та методи контролю проблемної поведінки дитини/підлітка з аутизмом;
- роль та завдання батьків дітей/підлітків з аутизмом у розвитку самообслуговування та самостійності; напрямки та зміст роботи;
- дорослість та робота в житті людини з аутизмом, своєчасна сепарація молодшої людини з аутизмом, допомога батьків на шляху до дорослості, конструктивна позиція батьків дитини з аутизмом, яка стає дорослою.

3. Соціально-психологічний тренінг компетентної взаємодії фахівців освітньої системи з батьками

Тренінг адресовано фахівцям спеціальної та інклюзивної освіти і соцзахисту, які працюють з дітьми та підлітками з аутизмом. Проводиться в групі чисельністю 5-10 осіб, тривалість – 6 годин з перервою. Мета тренінгу: ознайомити фахівців, що працюють з дітьми-аутистами, з поняттям компетентного батьківства, його змістом і рівнями, здійснити психоедукацію з ключових питань взаємодії фахівців з батьками дітей і підлітків з аутизмом, допомогти фахівцям краще розуміти батьків дітей з аутизмом, налагодити з ними контакт.

Фахівці, що здійснюють педагогічну та психологічну реабілітацію дитини з аутизмом, мають найбільш частий і тривалий у часі контакт з її батьками та повинні взаємодіяти з ними, аби їхня робота була ефективною. Якісна та компетентна взаємодія фахівців з батьками створює відповідні умови для формування батьківської компетентності. Важливість компетентної взаємодії фахівців з батьками ще більше зростає тоді, коли батьки мають дуже низький і низький рівень батьківської компетентності та не залучаються до інших технологій формування батьківської компетентності щодо виховання дітей з аутизмом.

4. Пролонгована тренінгова програма компетентного батьківства щодо виховання дітей з аутизмом, психоедукацією за методикою незавершених ситуацій

Тренінгову програму адресовано батькам дітей та підлітків з аутизмом. Проводиться в групі чисельністю 5-10 осіб, тривалість – 12 зустрічей (один раз на тиждень, кожна зустріч – по 4 години з перервою). Мета програми: здійснити психоедукацію з ключових питань батьківського виховання дітей та підлітків з аутизмом (поточних і на перспективу), актуалізувати та поглибити знання батьків щодо методик педагогічної допомоги при аутизмі, підсилити впевненість батьків у власних силах, підвищити рівень батьківської компетентності завдяки засвоєнню батьками прийомів аналізу та вирішенню проблем за методикою незавершених ситуацій.

Під час зустрічі учасники можуть вільно обмінюватися думками, здійснювати зворотний зв'язок щодо концептуальної сторони дослідження, яке покладено в основу програми; описувати та проговорювати власні наративи, які характеризують ті чи інші події, ситуації та почуття, які були в батьківстві та виявилися важливими для становлення батьківської компетентності.

Методика незавершених ситуацій (МНС), яку було адаптовано нами для діагностики та формування компетентності батьків дітей з аутизмом, визначає поняття батьківської компетентності як систему знань, настановлень, навичок та умінь, що забезпечують родителю можливість ефективної взаємодії з дитиною. Вона дає змогу формувати всі три складники батьківської компетентності (взаємодія з дитиною, взаємодія із середовищем, здатність забезпечити якість власного життя), що допоможе батькам дітей з аутизмом у майбутньому правильно оцінювати свої проблеми та знаходити ресурси для їх вирішення,

будувати конструктивні стосунки з навколишнім середовищем, уникати «батьківського вигорання» та необґрунтованого домінування і патерналізму щодо себе. Усе вищезазначене дасть батькам змогу забезпечувати позитивний напрям когнітивного, емоційного, соціального та особистісного розвитку дитини з аутизмом протягом усього періоду «особливого батьківства».

5. Психологічне консультування батьків дітей з аутизмом

Під психологічним консультуванням ми розуміємо всю низку «традиційних» психологічних і психотерапевтичних методів впливу на тривожність, депресивність та агедонію в батьків дітей з аутизмом.

6. Історичний метод і метод сторітелінгу

Історичні методи – форми дослідження, аналізу, консультування або терапії особистості, що ґрунтуються на історії її життєвого шляху, – використовують переважно для вивчення видатних осіб, особливостей середовища та спадковості, які стали імпульсами для їхнього духовного становлення. Їх можна застосовувати і для дослідження життєвого шляху людей, якщо цей життєвий шлях становить інтерес для інших з тієї чи іншої причини. Наприклад, працюючи над підвищенням рівня батьківської компетентності щодо дітей з аутизмом, ми застосовуємо дослідження життєвого шляху людей з аутизмом, їхніх батьків та інших близьких до них осіб. Життєвим шляхом особистості вважають траєкторію її життя, що окреслює індивідуальну історію, долю, творчий внесок в історію суспільства, держави, свого покоління, сім'ї, соціальних спільнот, членом яких вона є. У життєвому шляху об'єднуються біографічне та історичне.

Сторітелінг (story – історія; telling – розповідати) – це ефективний метод донесення інформації до аудиторії шляхом розповідання смішних, зворушливих або повчальних історій з реальними або вигаданими персонажами. Він поєднує в собі психологічні, управлінські та інші аспекти і дає змогу не лише ефективно доносити інформацію до аудиторії, а й мотивувати її на певні вчинки та отримувати максимально високі результати. Наразі сторітелінг набуває популярності, його активно використовують у маркетингу, коучингу, ораторській майстерності та освіті.

На відміну від технології «Наративне консультування батьків», означені технології працюють не на матеріалі власних історій клієнта, а на матеріалі історій інших людей, життєві події та здобутки яких важливі для вирішення його проблем та зростання його батьківської компетентності (люди з аутизмом, їхні батьки, фахівці, що з ними працювали, родичі, друзі тощо).

Практична/соціальна значущість дослідження. Фундаментальні дослідження батьківських практик батьків з дітьми з аутизмом, виявлення зв'язків між дитячими і батьківськими характеристиками, батьківськими характеристиками і рівнем батьківської компетентності допоможуть побудувати науково обґрунтовану систему сприяння компетентному батьківству батьків дітей-аутистів, підвищити рівень та якість взаємодії між батьками та спеціалістами освітніх і реабілітаційних закладів, які працюють з дітьми з аутизмом, сприятимуть наданню програмам компетентнісної підтримки батьків дітей з аутизмом статусу муніципальних програм підтримки батьків дітей з інвалідністю та впровадженню цих програм у загальні протоколи втручання, догляду та допомоги при аутизмі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Система соціально-психологічних технологій формування батьківської компетентності щодо виховання дітей з аутизмом дає змогу забезпечити формування компетентності батьків дітей та підлітків з аутизмом, які мають різний рівень батьківської компетентності, протягом тривалого періоду. Важливими умовами ефективного функціонування системи є компетентна взаємодія фахівців, які надають психолого-педагогічну допомогу дітям з аутизмом, з їхніми батьками та доступність для батьків фахівців, які виконують для них функцію експерта/модератора з компетентного батьківства.

Список використаних джерел

Брокмайер, И., & Харре, Р. (2000). Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы. *Вопросы философии*, 3, 29–42.

Михеева, Н. Д. (2010). Методика незаконченных ситуаций (МНС) для диагностики родительской компетентности. *Практична психологія та соціальна робота*, 9, 49–56.

Романчук, О. (2008). *Неповносправна дитина в сім'ї та в суспільстві*. Львів.

Селигман, М., & Дарлинг, Р. (2007). *Обычные семьи, особые дети*. Москва.

De Fina, A. (2003). Crossing Borders: Time, Space, and Disorientation in Narrative. *Narrative inquiry*, 13 (2), 367–391.

Seltzer, M. M., Greenberg, J. S., Hong, J., Smith, L. E., Almeida, D. M., Coe, C. & Stawski, R. S. Maternal Cortisol Levels and Behavior Problems in Adolescents and Adults with ASD/ *J Autism Dev Disord*. 2010 Apr; 40(4): 457–469. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2837763/>

Siller, M., & Sigman, M. (2002). The behaviors of parents of children with autism predict the subsequent development of their children's communication. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 32 (2), 77–89.

Smith, L. E., Greenberg, J. S., Seltzer, M., & Hong, J. (2008). Symptoms and behavior problems of adolescents and adults with autism: Effects of mother-child relationship quality, warmth, and praise. *American Journal on Mental Retardation*, 113 (5), 387–402.

Stadnick, N. A., Drahota A., & Brookman-Frazee, L. (2013). Parent perspectives of an evidence-based intervention for children with autism served in community mental health clinics. *Journal of child and family studies*, 22 (3), 414–422.

Stadnick, N. A., Stahmer, A., & Brookman-Frazee, L. (2015). Preliminary Effectiveness of Project ImPACT: A Parent-Mediated Intervention for Children with Autism Spectrum Disorder Delivered in a Community Program. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 45 (7), 2092–2104. Retrieved from <http://doi.org/10.1007/s10803-015-2376-y>

Wood, J. J. (2006). Parental intrusiveness and children's separation anxiety in a clinical sample. *Child Psychiatry Hum Dev. Fall*, 37 (1), 73–87.

References

Brokmauyer, I., & Kharre, R., (2000). Narrativ: problemy i obeshchaniya odnoy alternativnoy paradigmy [Narrativ: Problems and Promises of an Alternative Paradigm]. *Voprosy filosofii* - Questions of philosophy, 3, 29–42. (in Russian)

De Fina, A. (2003). Crossing Borders: Time, Space, and Disorientation in Narrative. *Narrative inquiry*, 13 (2), 367–391. (in English)

Mikheyeva, N. D. (2010). Metodika nezakonchennykh situatsyy (MNS) dlya diagnostiki roditelskoy kompetentnosti [Method Incomplete Situation (MIS) for the diagnosis of parental competence]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota* [Practical Psychology and Social Work], 9, 49–56. (in Russian)

Romanchuk, O. (2008). *Nepovnospravna dytyna v simyi ta v suspilstvi* [Disabled child in the family and in society]. Lviv. (in Ukrainian)

Selyhman, M., & Darlynh, R. (2007). *Obychnyye semyi, osobyie deti* [Ordinary families, special children]. Moscow. (in Russian)

Seltzer, M. M., Greenberg, J. S., Hong, J., Smith, L. E., Almeida, D. M., Coe, C. & Stawski, R. S. Maternal Cortisol Levels and Behavior Problems in Adolescents and Adults with ASD/ *J Autism Dev Disord*. 2010 Apr; 40 (4): 457–469. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2837763/> (in English)

Siller, M., & Sigman, M. (2002). The behaviors of parents of children with autism predict the subsequent development of their children's communication. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 32 (2), 77–89. doi: 10.1023/A:1014884404276. (in English)

Smith, L. E., Greenberg, J. S., Seltzer, M., & Hong, J. (2008). Symptoms and behavior problems of adolescents and adults with autism: Effects of mother-child relationship quality, warmth, and praise. *American Journal on Mental Retardation*, 113 (5), 387–402. (in English)

Stadnick, N. A., Drahota A, & Brookman-Frazee, L. (2013). Parent perspectives of an evidence-based intervention for children with autism served in community mental health clinics. *Journal of child and family studies*, 22 (3), 414–422. (in English)

Stadnick, N. A., Stahmer, A., & Brookman-Frazee, L. (2015). Preliminary Effectiveness of Project ImPACT: A Parent-Mediated Intervention for Children with Autism Spectrum Disorder Delivered in a Community Program. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 45 (7), 2092–2104. Retrieved from <http://doi.org/10.1007/s10803-015-2376-y> (in English)

Wood, J. J., (2006). Parental intrusiveness and children's separation anxiety in a clinical sample. *Child Psychiatry Hum Dev. Fall*, 37 (1), 73–87. (in English)